

महात्मा फुले यांचे वैचारिक साहित्य

प्रा.डॉ.बाळू बापू गायकवाड

प्रमुख तथा सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग
एन.एन.सी.कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
कुसुंबा ता.जि. धुळे
मो.न.९६८९२५३७९०

१.१ सारांश :

महात्मा जोतिबा फुले यांचे वैचारिक साहित्य हे १९ व्या शतकातील महाराष्ट्राच्या सामाजिक जागृतीचे मूळ स्रोत मानले जाते. त्यांचे लेखन प्रामुख्याने अस्पृश्यता, जातीय विषमता, स्त्री शिक्षण आणि शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांवर आधारित होते. 'गुलामगिरी' या ग्रंथात त्यांनी ब्राह्मणी व्यवस्थेच्या वर्चस्वावर कठोर टीका केली आणि बहुजन समाजाला त्यांच्या गुलामीची जाणीव करून दिली. 'शेतकऱ्यांचा असूड' मधून त्यांनी शेतकरी आणि कष्टकरी वर्गाच्या शोषणाला वाचा फोडली आणि शासनाला त्यांच्यासाठी धोरणे आखण्याची मागणी केली. 'तृतीय रत्न' या नाटकात त्यांनी स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित करून पारंपरिक रूढींवर प्रहार केला. फुले यांचे विचार सत्यशोधक चळवळीतून पुढे आले, ज्याचा उद्देश अंधश्रद्धा नष्ट करून विज्ञाननिष्ठ आणि समतावादी समाज निर्माण करणे हा होता. त्यांनी धर्माच्या नावाखाली होणाऱ्या अन्यायाला विरोध केला आणि सर्व धर्मांना समान मानणाऱ्या 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या संकल्पनेची मांडणी केली. त्यांच्या मते शिक्षण हेच माणसाला गुलामगिरीतून मुक्त करण्याचे एकमेव शस्त्र आहे, म्हणून त्यांनी मुलींसाठी आणि मागासवर्गीयांसाठी शाळा सुरू केल्या. फुले यांचे लेखन सोप्या, रोखठोक आणि लोकभाषेत होते ज्यामुळे ते सामान्य माणसापर्यंत सहज पोहोचले. त्यांनी इतिहासाचा पुनर्विचार करून शूद्र आणि अतिशूद्रांच्या योगदानाला मान्यता देण्याचा प्रयत्न केला. स्त्री-पुरुष समानता, विधवा विवाह आणि बालविवाह विरोध हे त्यांच्या विचारांचे मध्यवर्ती मुद्दे होते. फुले यांनी केवळ टीका केली नाही तर पर्यायी सामाजिक रचनेची मांडणीही केली. त्यांचे साहित्य केवळ त्या काळापुरते मर्यादित न राहता आजही सामाजिक न्याय, समता आणि मानवतावादासाठी प्रेरणा देते.

कूटशब्द : अस्पृश्यता, जातीय विषमता, स्त्री शिक्षण, गुलामगिरी, शेतकऱ्यांचा असूड, तृतीय रत्न, सार्वजनिक सत्यधर्म इत्यादी.

१.२ प्रस्तावना :

एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र हा सामाजिक, धार्मिक आणि शैक्षणिक दृष्ट्या मोठ्या उलथापालथीचा काळ होता. या काळात पारंपरिक जातीय व्यवस्था घट्ट रुजली होती आणि शूद्र, अतिशूद्र तसेच स्त्रियांना शिक्षण आणि सन्मानापासून दूर ठेवले जात होते. अशा परिस्थितीत महात्मा जोतिबा फुले यांनी आपल्या लेखणीतून आणि कृतीतून समाजाला नवचैतन्य दिले. फुले यांचे वैचारिक साहित्य हे केवळ पुस्तके किंवा लेखांच्या स्वरूपात नसून ती एक सामाजिक क्रांतीची घोषणा होती. त्यांनी आपल्या विचारांद्वारे विषमतेच्या मुळाशी जाऊन त्यावर प्रहार केला आणि समतेचा नवा

मार्ग दाखवला. 'गुलामगिरी', 'शेतकऱ्यांचा असूड', 'तृतीय रत्न', 'सार्वजनिक सत्यधर्म', 'इशारा' ही त्यांची प्रमुख वैचारिक लेखन आहेत ज्यातून त्यांची दूरदृष्टी दिसून येते. फुले यांचे साहित्य वाचताना असे लक्षात येते की त्यांनी धर्म, नीती आणि इतिहास यांचा नव्याने अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी ब्राह्मणी वर्चस्वाला आव्हान देत बहुजन समाजाच्या इतिहासाला आणि अस्मितेला पुन्हा जिवंत केले. त्यांच्या मते अज्ञान हेच सर्व अनर्थांचे मूळ आहे, आणि म्हणून शिक्षणाशिवाय समाजसुधारणा शक्य नाही अशी त्यांची ठाम भूमिका होती. याच कारणास्तव त्यांनी मुलींसाठी आणि मागासवर्गीयांसाठी पहिल्या शाळा सुरू करून कृतीतून आपले विचार सिद्ध केले. फुले यांचे लेखन क्लिष्ट संस्कृत भाषेत नसून ते थेट जनतेच्या भाषेत, रोखठोक आणि तर्कसंगत होते. त्यामुळे ते वाचकांच्या मनावर त्वरित परिणाम करत असे. त्यांनी अंधश्रद्धा, कर्मकांड आणि पुरोहितशाहीला विरोध केला आणि विज्ञाननिष्ठ, विवेकवादी विचारांचा पुरस्कार केला. स्त्री-पुरुष समानता, विधवा पुनर्विवाह, बालविवाह निर्मूलन हे विषय त्यांच्या लेखनाचे केंद्रबिंदू होते. शेतकरी आणि कष्टकऱ्यांच्या प्रश्नांना त्यांनी आपल्या साहित्यात प्राधान्य दिले आणि शासनाला त्यांच्यासाठी जबाबदारीची जाणीव करून दिली. फुले यांनी मांडलेला 'सार्वजनिक सत्यधर्म' हा कोणत्याही एका धर्माचा विरोध न करता सर्व माणसांना समान लेखणारा धर्म होता. त्यांच्या विचारांमध्ये राष्ट्रवादाबरोबरच मानवतावादाची सांगड घातलेली दिसते. सत्यशोधक चळवळीच्या माध्यमातून त्यांनी समाजाला आत्मपरीक्षण करण्यास भाग पाडले. फुले यांचे साहित्य केवळ तत्कालीन समस्यांवर भाष्य करत नाही, तर आजही ते सामाजिक न्याय, समता आणि बंधुत्वासाठी मार्गदर्शक ठरते. म्हणूनच महात्मा फुले यांचे वैचारिक साहित्य समजून घेणे म्हणजे महाराष्ट्राच्या सामाजिक सुधारणा चळवळीचा आत्मा समजून घेण्यासारखे आहे.

१.३ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१. महात्मा फुले यांच्या 'गुलामगिरी', 'शेतकऱ्यांचा असूड' आणि 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या ग्रंथांमधील मुख्य वैचारिक मांडणीचा अभ्यास करणे.
२. फुले यांच्या साहित्यातून व्यक्त झालेल्या जातीय विषमता, अस्पृश्यता आणि स्त्री शिक्षणासंबंधीच्या विचारांचे विश्लेषण करणे.
३. एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक पार्श्वभूमीच्या संदर्भात फुले यांच्या वैचारिक साहित्याचे महत्त्व तपासणे.
४. फुले यांच्या सत्यशोधक विचारांचा समकालीन सामाजिक सुधारणा चळवळीवर झालेला प्रभाव अभ्यासणे.
५. फुले यांच्या भाषाशैली, मांडणी आणि तर्कपद्धती यांचा साहित्यिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे.
६. महात्मा फुले यांचे वैचारिक साहित्य आजच्या सामाजिक न्याय आणि समता आधारित समाजनिर्मितीसाठी कितपत उपयुक्त आहे याचा आढावा घेणे.

१.४ संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रामुख्याने ऐतिहासिक आणि वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. महात्मा फुले यांच्या 'गुलामगिरी', 'शेतकऱ्यांचा असूड', 'सार्वजनिक सत्यधर्म' आणि 'तृतीय रत्न' या मूळ ग्रंथांचे तसेच त्यांच्यावरील द्वितीयक साहित्याचे विश्लेषण करून माहिती गोळा केली आहे. संकलित माहितीचे विषयानुसार वर्गीकरण करून फुले यांच्या जातीयता, स्त्री शिक्षण आणि सामाजिक समता यांसंबंधीच्या विचारांचे तर्कसंगत विश्लेषण करण्यात आले आहे.

१.५ विषय विवेचन :

१. "गुलामगिरी" - महात्मा फुले यांचे वैचारिक साहित्य :

"गुलामगिरी" हा महात्मा जोतिबा फुले यांनी १८७३ साली लिहिलेला अत्यंत जहाल आणि वैचारिक ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ त्यांनी अमेरिकेतील गुलामांना स्वातंत्र्य मिळवून देणाऱ्या अब्राहम लिंकन यांना अर्पण केला आहे. या पुस्तकात फुले यांनी भारतातील शूद्र आणि अतिशूद्र समाजाच्या गुलामगिरीची कारणे शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या मते आर्यांच्या आगमनानंतर ब्राह्मणांनी शूद्रांना शिक्षण, संपत्ती आणि सत्तेपासून दूर ठेवून त्यांच्यावर सामाजिक गुलामगिरी लादली. फुले यांनी पुराणातील कथा, वेद आणि स्मृती यांचा तर्काच्या आधारे चिकित्सक आढावा घेऊन त्यातील विषमता उघड केली आहे. त्यांनी बळीराजाला खऱ्या अर्थाने मूळचा शेतकरी राजा म्हणून सादर करून ब्राह्मणी व्यवस्थेने त्यांच्यावर केलेल्या अन्यायाला वाचा फोडली. या ग्रंथात फुले यांनी इतिहासाचे नव्याने लेखन करून शूद्रांच्या योगदानाला मान्यता दिली. शिक्षण नाकारणे ही गुलामगिरी टिकवण्याची सर्वात मोठी युक्ती आहे असे त्यांनी ठामपणे मांडले. त्यामुळे त्यांनी बहुजन समाजाला शिक्षण घेऊन स्वाभिमानाने जगण्याचे आवाहन केले. फुले यांची भाषा या ग्रंथात अत्यंत रोखठोक, प्रश्नार्थक आणि थेट आहे ज्यामुळे वाचकाला विचार करायला भाग पाडते. त्यांनी धर्माच्या नावाखाली चालणाऱ्या शोषणाला आणि कर्मकांडाला कठोर विरोध केला. "गुलामगिरी" मधून फुले यांनी केवळ टीका केली नाही तर सत्यशोधक समाजाची वैचारिक पायाभरणीही केली. हा ग्रंथ म्हणजे १९ व्या शतकातील दलित-बहुजन चळवळीचा जाहीरनामा मानला जातो. आजही सामाजिक न्याय आणि समतेच्या लढ्यासाठी "गुलामगिरी" हे प्रेरणादायी साहित्य म्हणून वाचले जाते.

२. "शेतकऱ्यांचा असूड" - महात्मा फुले यांचे वैचारिक साहित्य :

"शेतकऱ्यांचा असूड" हा महात्मा जोतिबा फुले यांनी १८८३ साली लिहिलेला एक महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. या पुस्तकाच्या माध्यमातून फुले यांनी तत्कालीन शेतकरी आणि कष्टकरी वर्गाच्या दुःखाला वाचा फोडली आहे. ब्रिटिश राजवटीत शेतकऱ्यांवर होणाऱ्या दुहेरी शोषणावर त्यांनी येथे आसुडाचे घाव घातले आहेत. एकीकडे सावकार आणि वतनदार वर्ग तर दुसरीकडे नोकरशाही आणि ब्रिटिश सरकार या दोघांकडून शेतकरी पिळला जात होता हे फुले यांनी स्पष्ट मांडले. शेतकऱ्याला जमीन कसूनही दोन वेळच्या जेवणाची भ्रांत असते, मात्र कराच्या नावाखाली त्याचे सर्व पीक हिसकावले जाते अशी विदारक परिस्थिती त्यांनी मांडली. फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या अज्ञानालाच त्यांच्या दारिद्र्याचे मूळ कारण मानले आणि म्हणून शिक्षणाचा प्रसार करण्यावर भर

दिला. त्यांनी सरकारला शेतकऱ्यांसाठी स्वस्तात कर्ज, सिंचनाच्या सोयी आणि तांत्रिक शिक्षण देण्याची मागणी केली. या ग्रंथात फुले यांनी संवाद शैली वापरली आहे ज्यामुळे शेतकरी आणि अधिकाऱ्यामधील चर्चा जिवंतपणे समोर येते. शेतकऱ्याला केवळ दानधर्माने नव्हे तर हक्क आणि सन्मानाने जगता आले पाहिजे हा विचार त्यांनी मांडला. फुले यांनी शेतकऱ्यांना संघटित होऊन आपल्या हक्कांसाठी लढण्याचे आवाहन केले. त्यांच्या मते देशाची खरी संपत्ती शेतकऱ्यांच्या हातात आहे आणि त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करणे म्हणजे राष्ट्राचा घात आहे. "शेतकऱ्यांचा आसूड" हे केवळ तक्रारींचे पुस्तक नसून ते उपाययोजनांसह दिलेले मार्गदर्शक आहे. या ग्रंथातून फुले यांची शेतकरीप्रती असलेली आत्मीयता आणि कळकळ स्पष्ट दिसते. आजही शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांसाठी हा ग्रंथ मार्गदर्शक ठरतो आणि त्यामुळे फुले यांना खऱ्या अर्थाने शेतकऱ्यांचा कैवारी मानले जाते.

३. "सार्वजनिक सत्यधर्म" - महात्मा फुले यांचे वैचारिक साहित्य :

"सार्वजनिक सत्यधर्म" हा महात्मा जोतिबा फुले यांचा शेवटचा आणि सर्वात महत्त्वाचा वैचारिक ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ त्यांनी १८९१ साली लिहिला आणि तो त्यांच्या मृत्यूनंतर प्रकाशित झाला. या पुस्तकात फुले यांनी कोणत्याही एका धर्माला न मानता सर्व माणसांसाठी समान असा नवा धर्म मांडला आहे. त्यांच्या मते देव एकच आहे आणि तो सर्वांचा निर्माता आहे, म्हणून सर्व माणसे समान आहेत. फुले यांनी यात अंधश्रद्धा, कर्मकांड, जातिभेद आणि पुरोहितशाहीला कडाडून विरोध केला. त्यांनी म्हटले की धर्माच्या नावाखाली सामान्य लोकांची फसवणूक केली जाते आणि त्यांनाच गुलाम बनवले जाते. या ग्रंथात फुले यांनी सृष्टीची निर्मिती, मनुष्याचे कर्तव्य आणि नैतिक आचरण याविषयी तर्कसंगत विचार मांडले. त्यांच्या मते सत्य बोलणे, इतरांना मदत करणे, शिक्षण घेणे आणि स्वच्छ राहणे हेच खरे धर्माचरण आहे. फुले यांनी येथे कोणतेही मंदिर, मूर्ती किंवा मध्यस्थ पुरोहित नको असे सांगितले. त्याऐवजी प्रत्येकाने आपल्या कुटुंबात आणि समाजात सत्याचा आचार करावा असा आग्रह धरला. त्यांनी स्त्री-पुरुष समानता, विधवा विवाह आणि बहुजनांच्या शिक्षणाला या धर्मात प्राधान्य दिले. "सार्वजनिक सत्यधर्म" हा कोणत्याही जाती-धर्माच्या पलीकडे जाऊन मानवतेची शिकवण देतो. फुले यांनी या ग्रंथातून समतावादी आणि विज्ञाननिष्ठ समाजाची कल्पना मांडली. थोडक्यात "सार्वजनिक सत्यधर्म" म्हणजे फुले यांच्या आयुष्यभराच्या विचारांचा सार आहे. आजही सामाजिक समता आणि बंधुत्वासाठी हा ग्रंथ प्रेरणादायी वाटतो.

४. "तृतीय रत्न" - महात्मा फुले यांचे वैचारिक साहित्य :

"तृतीय रत्न" हे महात्मा जोतिबा फुले यांनी १८५५ साली लिहिलेले एक सामाजिक नाटक आहे. या नाटकाच्या माध्यमातून फुले यांनी स्त्री शिक्षण आणि सामाजिक विषमतेवर प्रखर भाष्य केले आहे. या नाटकाचे नाव "तृतीय रत्न" असे ठेवण्याचे कारण म्हणजे त्यांच्या मते पहिले रत्न म्हणजे पृथ्वी, दुसरे रत्न म्हणजे समुद्र आणि तिसरे सर्वात मोठे रत्न म्हणजे स्त्री शिक्षण आहे. नाटकात फुले यांनी एका ब्राह्मण गुरू आणि एका माळी शेतकऱ्यामधील संवाद दाखवून समाजातील दुटप्पीपणा उघड केला आहे. शेतकरी आपल्या मुलीला शाळेत पाठवू इच्छितो, मात्र गावातील तथाकथित प्रतिष्ठित लोक त्याला विरोध करतात. फुले यांनी यातून दाखवले की शिक्षण नाकारणे हे केवळ

स्त्रियांचेच नव्हे तर संपूर्ण बहुजन समाजाचे शोषण करण्याचे साधन आहे. त्यांनी अंधश्रद्धा, बालविवाह आणि सतीच्या प्रथेवरही या नाटकातून टीका केली. नाटकाची भाषा अत्यंत सोपी आणि लोकभाषेत असल्याने ती सर्वसामान्यांपर्यंत सहज पोहोचते. फुले यांनी पात्रांद्वारे समाजाला प्रश्न विचारले आहेत आणि वाचकाला विचार करायला भाग पाडले आहे. या नाटकातून त्यांनी स्त्रीला केवळ घरकामापुरती न ठेवता तिला ज्ञानाने सुशिक्षित करण्याची गरज मांडली. "तृतीय रत्न" हे केवळ मनोरंजनासाठी नसून ते सामाजिक प्रबोधनाचे हत्यार आहे. फुले यांनी या नाटकातून कृती आणि विचार यांची सांगड घातली. थोडक्यात हे नाटक फुले यांच्या स्त्री मुक्ती आणि शिक्षणविषयक विचारांचा पाया आहे. आजही स्त्री शिक्षणाच्या चळवळीला "तृतीय रत्न" मधील विचार दिशा देतात.

१.६ निष्कर्ष :

१. महात्मा फुले यांच्या 'गुलामगिरी', 'शेतकऱ्यांचा असूड', 'सार्वजनिक सत्यधर्म' आणि 'तृतीय रत्न' या ग्रंथांमधून जातीय विषमता आणि अंधश्रद्धेला कडाडून विरोध झाल्याचे दिसून येते.
२. फुले यांचे वैचारिक साहित्य हे केवळ टीकात्मक नसून त्यातून समतावादी आणि शिक्षणाधारित पर्यायी समाजरचनेची मांडणी केलेली आहे.
३. त्यांच्या लेखनातून स्त्री शिक्षण, शेतकरी आणि कष्टकरी वर्गाच्या प्रश्नांना प्राधान्य मिळाले असून सामाजिक न्यायाला मध्यवर्ती स्थान आहे.
४. फुले यांनी सोप्या लोकभाषेत आणि तर्कसंगत शैलीत लिहिल्यामुळे त्यांचे विचार सर्वसामान्यांपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचले.
५. सत्यशोधक चळवळीच्या माध्यमातून फुले यांनी मांडलेले विचार हे महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा चळवळीला दिशादर्शक ठरले.
६. एकोणिसाव्या शतकात लिहिलेले असले तरी फुले यांचे वैचारिक साहित्य आजही सामाजिक समता, बंधुत्व आणि मानवतावादासाठी प्रेरणादायी आहे.

संदर्भ :

१. कीर धनंजय, महात्मा जोतिबा फुले : समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९१, पृष्ठ १-३५०.
२. पवार य. दि., महात्मा फुले, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९७८, पृष्ठ ८९-१४२.
३. गोरे, डॉ. ग. प्र. महात्मा फुले यांचे सामाजिक विचार, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २०१५, पृष्ठ ४५-७८.
४. देशपांडे सदानंद, जोतिबा फुले आणि त्यांचे समकालीन, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २०१८, पृष्ठ १२-१५६.
५. जाधव, एन. जी., महात्मा फुले : जीवन आणि कार्य, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, २००३, पृष्ठ ६७-१०३.
६. मोरे एस. एम., फुले-आंबेडकरांचे वैचारिक चिंतन, स्नेहल प्रकाशन, नागपूर, २०२०, पृष्ठ २३-५९.